

**ВОДЯНІ МЛИНИ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – НА ПОЧАТКУ XX СТОРІЧЧЯ**

У статті досліджуються основні етапи й особливості розвитку водяних млинів як матеріальної основи розвитку борошномельно-круп'яної промисловості Слобідської України протягом другої половини XVII – початку XX ст. Доводиться, що саме водяні млини задовольняли значну частину потреб населення Слобожанщини у вироблених із зерна товарах. Розкриваються умови праці й життя мірошників як важливі компоненти традиційної виробничої та побутової культури українського народу.

Ключові слова: Слобідська Україна, водяний млин, соціально-економічний розвиток, мірошник, борошномельно-круп'яна промисловість.

В статье исследуются основные этапы и особенности развития водяных мельниц как материальной основы развития мукомольно-крупяной промышленности Слободской Украины. Доказывается, что именно водяные мельницы на протяжении второй половины XVII - начала XX века удовлетворяли значительную часть нужд населения Слобожанщины в товарах, изготовленных из зерна. Раскрываются условия работы и жизни мельников как важные компоненты традиционной производственной и бытовой культуры украинского народа.

Ключевые слова: Слободская Украина, водяная мельница, социально-экономическая развитие, мельник, мукомольно-крупяная промышленность.

The purpose of our research consists of the reconstruction of the history of the water-mills in the context of the historical development of the flour-grinding-cereals industry in the country and peasant households of the Sloboda Ukraine and also in the context of the general social-economic and ethnocultural development of the Sloboda Ukraine during the 2nd part of the XVII and the beginning of the XXth centuries. The main attention is paid to the research of the main stages and features of the development of the water-mills as a material base of the development of the flour-grinding-cereals industry of the Sloboda Ukraine. That just water-mills during the 2nd part of the XVII and the beginning of the XXth centuries satisfied the main part of the necessities of the region population in the goods made from the grain are being proved. The work conditions and the ways of living of the mill owners and millers are being shown. The summing up of the results of the research, generalization and analysis of the real material allows to establish with confidence that in the 2nd part of the XVII and the beginning of the XXth centuries the traditional features of the Ukrainian industrial and domestic culture were inherent in the development of the mill business on the Slobozhanshchyna. Detail analysis of the process construction features, organization and the use of the water-mills on the territory of the Sloboda Ukraine helps to understand objectively the main ways of the social-economic development of the Slobozhanskiy village and finally to understand the main ways, forms, rates and the particularities of the historical evolution of the Sloboda Ukraine at the 2nd part of the XVII and the beginning of the XXth centuries.

Key words: Sloboda Ukraine, water-mill, social-economic development, miller, flour-grinding-cereals industry.

Постановка проблеми визначається тим, що борошномельно-круп'яне виробництво відіграло помітну роль в історичному розвитку Слобідської України, а водяні млини протягом другої половини XVII – початку XX ст. не тільки задовольняли значну частину потреб населення Слобідської України в крупах і борошні, але й були найбільш стійким компонентом української матеріальної та духовної культури, специфічною національною ознакою, своєрідним символом регіону. Слобідсько-українське населення сторіччями передавало шанобливе ставлення до водяних млинів, млинарської справи та праці мірошників. Вказані обставини підтверджують, що для сучасної української історичної науки дослідження історії розвитку борошномельно-круп'яної промисловості у слобідському селі другої половини XVII – початку XX ст. залишається актуальним та представляє науковий і практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень. Незважаючи на актуальність наукового вивчення обраної нами проблеми, вона довгий час ігнорувалася вітчизняною історичною наукою. Певний внесок у наукову розробку історії водяних млинів Слобідської України другої половини XVII – початку XX ст. зробили такі дослідники як Д. І. Багалій [1], Ф. К. Волков [2], Є. С. Гордієнко [4], В. Ф. Горленко [5], В. В. Калініченко [11], Є. Святловський [14], А. Г. Слюсарський [16] та інші. Але в їх роботах розглянуті лише окремі аспекти історії водяних млинів, що пов'язані з розвитком борошномельно-круп'яної промисловості в поміщицьких і селянських господарствах Слобожанщини в другій половині XVII – на початку XX ст. Спеціальної праці, яка б охоплювала всі аспекти історичного розвитку водяних млинів на Слобідській Україні в дорадянську добу ні в українській, ні в зарубіжній історіографії поки що не існує.

Мета статті полягає в реконструкції історії водяних млинів у контексті історичного розвитку борошномельно-круп'яної промисловості в поміщицьких і селянських господарствах Слобідської України, а також у контексті загального соціально-економічного й етнокультурного розвитку Слобідської України протягом другої половини XVII – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Ще століття тому сільський пейзаж Слобідської України немислимо було уявити без вітряних і водяних млинів. У кожній слободі, селі, хуторі на пагорбах махали своїми крилами вітряки, на кожній маленькій річці стояло кілька водяних млинів. Силою вітру і води ці відносно малопотужні млини більше трьохсот років постачали слобожанам життєву енергію, крутили жорнові камені, перетворюючи зерно на борошно і крупи, будучи посередниками між полем і піччю. На території України водяні млини з'явилися ще в середньовіччі. На території Слобідської України перші водяні млини з'явилися не пізніше кінця XVI – початку XVII ст., а масового характеру їх будівництво в краї стало набувати від середини XVII ст., коли тут стали оселятися перші українські переселенці [12, с. 2].

Протягом другої половини XVII – початку XX ст. водяні млини споруджувалися на Слобожанщині повсюди, де були більш-менш придатні для цього річки. Уже починаючи з другої половини XVII ст. російський уряд, з огляду на високу прибутковість водяних млинів та їхнє надзвичайне значення для соціально-економічного розвитку Слобожанщини, узяв їх будівництво під свій контроль. Будівники водяних млинів повинні були звертатися до уряду за дозволом на побудову й користування млином. Так, наприклад, у 1660 р. харківський козак С. Філіппов звернувся до царя із чолобитною, в якій просив дозволу побудувати свій водяний млин «у Харківському повіті, у селі Деркачівці на річці на Повному Колодязі» [3, с. 38]. Із Розрядного приказу була надіслана грамота, що дозволяла С. Філіппову побудувати в зазначеному місці водяний млин, якщо «від того млина ні в кого орних земель і всяких угідь водою не стане топити» [3, с. 41]. У цьому ж 1660 році дістали дозвіл на будівництво водяних млинів на річці Уди біля с. Бабаї козаки Харківського слобідсько-українського полку Ю. Васильєв і Є. Білоусов, а також салтівський козацький отаман І. Семенів. У 1672 р. офіційний дозвіл на будівництво водяних млинів одержали мирнопольський козацький отаман Л. Рожевец, а в 1699 р. – терновські козацькі сотники А. Голубенко та М. Шабельник [9, с. 161–170].

Найбільш інтенсивний розвиток будівництва водяних млинів у слободах і селах Слобідської України припав на XVIII – першу половину XIX ст. Так, наприклад, у 70-80-х рр. XVIII ст. в Харківському намісництві налічувалося 1513 млинів, серед яких було: 1482 борошномельних водяних млини, 30 борошномельних вітряних млинів та 1 лісопильний млин в Чугуєві. У тому числі в Харківському повіті працювали 126 млинів, у Валківському – 102 млини, в Золочівському – 83 млини, у Вовчанському – 61 млин, в Чугуївському – 61 млин, Сумському – 72 млини, Білопільському – 104 млини, Мирнопольському – 87 млинів, Недригайлівському – 92 млини, Лебединському – 73 млини, Суджанському – 114 млинів, Охтирському – 86 млинів, у Краснокутському – 81 млин, Богодухівському – 48 млинів, Хотмизькому – 104 млини, в Ізюмському – 48 млинів, Куп'янському – 63 млини, Біловодському – 57 млинів, Острогозькому – 51 млин [3, с. 16–19]. Починаючи з XVIII ст. стала помітно збільшуватися кількість млинів у старшинських володіннях та поміщицьких маєтках Абазів, Шидловських, Квиток, Ковалевських, Донець-Захаржевських, Крапоткиних і багатьох інших представників слобідсько-української дворянської аристократії. Наприклад, у 1722 р. в Харківському полку на землях поміщика Данилова було побудовано 2 млини; у М. Абазі – 2 млини; Л. Шидловського – 6 млинів; Я. Крапоткіна – 8 млинів; А. Стахонова – 1 млин; А. Дунина – 5 млинів; Г. Мацени – 2 млини [8, с. 272–276]. Повсюдно на Слобожанщині кількість водяних млинів, зосереджених у руках аристократії – старшин та поміщиків – збільшувалася з кожним десятиліттям. Із 210 млинів, відомих у чотирьох слобідсько-українських полках за переписом 1732 р., старшинам належало 143 млини, духівництву – 32 млини, козакам і селянам – 35 млинів. У 1756 р. в Харківському полку налічувалося понад 150 млинів, з яких старшинам і поміщикам належало більше 100 млинів, духівництву – 15 млинів, а козакам і міщанам – лише 30 млинів [6, с. 45]. У 1785 р. 775 млинів належало поміщикам, 34 – духівництву, 478 перебувало в спільному володінні поміщиків,

військових обивателів, однодворців та інших селян, 52 млини – на міських землях без зазначення власників і тільки 47 було у власності окремих військових обивателів і однодворців [3, с. 134].

Усі водяні млини дорядянської Слобідської України за своєю конструкцією поділялися на декілька груп: на колісні з верхньою подачею води – «наливні млини», на колісні з нижньою подачею води – «піддливні млини» та на турбінні млини – «мутовчасті». За здатністю до пересування слобідсько-українські водяні млини зазвичай поділялися на нерухомі, або стаціонарні, млини, що споруджувалися на берегах річок та озер, та на пересувні, або плаваючі, в яких за опору слобожанські підприємці-мірошники використовували два човни, баржу чи понтон і тому могли, в разі потреби, змінювати місце закорення або ж причалу. Із цих різновидів найбільш поширеними в слободах, селах і хуторах Слобожанщини були колісні стаціонарні млини. У них як основний агрегат використовувалося вертикально встановлене водяне колесо, яке перетворювало механічну енергію водяного потоку на обертальний рух горизонтально встановленого вала [7, с. 38–40].

У слободах і селах дорядянської Слобожанщини стаціонарні водяні млини звичайно належали козакам слобідсько-українських полків, козацькій старшині, поміщикам, купцям, священикам, монастирям, селянським громадам, селянським артілям або підприємливим заможним селянам, тому що вимагали для свого спорудження значних коштів. Окрім спорудження самого млина, виготовлення та встановлення на річці водяного колеса й системи механічних передач, придбання жорнових каменів, що досить дорого коштували, у багатьох випадках необхідно було споруджувати велику греблю для регулювання запасів води. Багато слобожанських підприємців-мукомелів прагнули збільшити виробність своїх водяних млинів, тому поруч із механізмом розмелювання влаштували ступи для переробки фуражного зерна. Для цього в головний вал вдовбувалися навхрест бруси. При обертанні вала бруси поперемінно піднімали товчачі, які, спадаючи, подрібнювали або ж очищали від полови зерно в чавунних ступах [10, с. 29]. Нерідко підприємці-мукомели об'єднували водяні млини із крупорушками, маслоробнями, сукновальнями та іншими механізмами. Слобожанські підприємці-мукомели, які створювали такі універсальні млини, прагнули забезпечити для свого підприємства рівномірне навантаження в різні пори року, залучали до себе якомога більше навколишніх людей і тим самим збільшували рентабельність свого промислу [10, с. 62].

Господарі водяних млинів та мірошники, які на них працювали, завжди становили «особливий світ» серед слобідсько-українського населення. Заняття млинарством на Слобожанщині завжди давало достатній для пристойного існування прибуток, і мірошники, які працювали на водяних млинах, жили з достатком. Загалом економічна забезпеченість родин слобожанських мірошників від заняття млинарством була достатньо стабільною. Проте, проживаючи в сільській місцевості, мірошники часто не втрачали зв'язку з хліборобством, яке в різних господарствах було для них або основним, або допоміжним заняттям. Більшість мірошників займалися винятково млинарством, та значна їх кількість займалися ще й хліборобством, а також держали домашню худобу, порали сад, город тощо. Економічний стан млинарських господарств звичайно зумовлювався трьома головними чинниками: прибутковістю млинарського виробництва, прибутком від продажу борошна та круп, прибутком від сільськогосподарського виробництва. Заняття млинарством накладало відбиток як на стан здоров'я, зовнішній вигляд, так і на якість характеру мірошника: життя мірошників базувалося на «живій копійці» і це вирізняло майстра млинарської справи з-поміж інших верств сільського населення [13, с. 211–216].

Заняття млинарством, тобто робота з відносно складними механізмами й різноманітними двигунами, без сумніву, розширювало світогляд слобідсько-українських мірошників, знайомлячи їх із технічними новинками та людьми з різних місцевостей. Повсюдно на Слобідській Україні господарі млинів та мірошники, які працювали на водяних млинах, відзначалися неабиякими технічними знаннями й навичками, умінням домовлятися й укладати угоди. Адже чим сміливішим, жвавішим і гнучкішим був мірошник у відносинах із замовниками, тим швидше й вигідніше він міг переробити зерно. Окрім цього, часті поїздки в інші слободи, села, повіти,

спілкування з купцями, перекупниками зерна та борошна, чумаками дозволяли мірошникам краще орієнтуватися в особливостях ринкових відносин [12, с. 3–4].

Звичайно на водяний млин для помелу зерна приїжджало багато селян, тому досить часто виникала черга. Багатьом селянам, які очікували на свою чергу, доводилося залишатися на млині тривалий час. Із цієї причини господарі млинів намагалися побудувати поруч із млином спеціальний будинок – своєрідний місцевий готель, де приїжджі селяни могли б підкріпитися їжею, відпочити з дороги або переночувати. У більшості випадків ця послуга для приїжджих селян була платною і давала господареві борошномельного закладу додатковий прибуток. В інших випадках господарі будували для млина досить простору будівлю, де крім приміщень для механізму розмелювання та зберігання зерна і борошна влаштовували також житлову кімнату з піччю й віконцями. Тут жив мірошник та інколи могли заночувати селяни з віддалених сіл, очікуючи своєї черги на помел зерна [8, с. 307]. Траплялися млини, наприклад в сл. Євсуг, Нова Водолага, Дибовка, Кабанське, Миронівка та інших, які безпосередньо входили в комплекс житлової будівлі, займаючи частково приміщення сіней [3, с. 61].

Повсюдно на Слобожанщині будівництво водяних млинів було одним із різновидів селянських будівельних і деревообробних промислів, проте не всі теслярі опанували всі секрети цієї справи. У кожному окремому випадку будівництво водяного млина було індивідуальним, потребувало певних навичок і знань, уміння робити потрібні розрахунки, враховувати як традиційні, так і нові будівельні технології. Для виготовлення водяного млина селянські майстри добирали спеціальні породи дерев, які за своєю якістю або формою підходили для виробництва окремих частин водяного млина. У будівництві млина звичайно брали участь від 3 до 5 чоловіків, одним з яких був сам підприємець-мукомел, за чий кошт споруджувався млин. Решта були спеціалісти-теслярі, їхні помічники й землекопи, причому один із цих будівників у майбутньому, як правило, ставав мірошником. Найчастіше будівництво водяного млина розпочиналося ранньою весною і тривало від 70 до 100 днів [15, с. 310–311].

Млинарство, яке існувало на Слобідській Україні протягом другої половини XVII – початку XX ст., було спрямоване на задоволення різноманітних потреб місцевого населення в продуктах харчування та фуражі, а тому характеризувалося різними формами організації промислового виробництва, технологіями, способами переробки зерна, що їх використовували слобідсько-українські мірошники, й іншими ознаками. Оригінальні конструкції млинарських механізмів, особливо жорнових і вальцьових поставів для розмелювання зерна, які встановлювались на водяних млинах, були результатом багаторічної колективної технічної творчості багатьох народів світу, в тому числі й українських мірошників. У другій половині XIX – на початку XX ст. процес поступового вдосконалення конструкції водяних млинів не тільки тривав, але й став помітно більш динамічним. У цей період технічної революції та прискорення індустріального розвитку з'явилося багато нових матеріалів і технологій, які господарі млинів та мірошники Слобідської України зуміли повною мірою використати для вдосконалювання й оптимізації своїх водяних млинів [17, с. 191–194].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Можна констатувати, що, з точки зору дослідників історії української борошномельно-круп'яної промисловості, водяні млини Слобожанщини до сьогодні залишаються видатними пам'ятками як вітчизняної, так і світової виробничої культури й народної архітектури. Саме водяні млини тривалий час залишалися технічною основою для широко розвиненого на Слобідській Україні виробництва борошна і круп. З ними також тісно були пов'язані деякі галузі будівельних, деревообробних, ковальських та інших сільських промислів. Протягом другої половини XVII – початку XX ст. на водяних млинах, які працювали в багатьох слободах, селах і хуторах Слобідської України, дедалі частіше стали використовуватися складні механізми й упроваджуватися нові технології, що дозволяло істотно вдосконалити основні виробничі процеси, підвищити продуктивність борошномельно-круп'яного виробництва, покращити якість виробленої продукції. Саме тому детальне вивчення особливостей процесу будівництва, устрою та використання водяних млинів на Слобідській Україні в дорадянській період допомагає об'єктивно розглянути соціально-економічний розвиток

слобожанського села та, в кінцевому підсумку, зрозуміти основні шляхи, форми, темпи й особливості історичної еволюції Слобідської України в другій половині XVII – на початку XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. І. Історія Слободської України / Д. І. Багалій. – Х.: Основа, 1990. – 255 с.
2. Волков Ф. К. Этнографические особенности украинского народа / Ф. К. Волков // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград: Тип. т-ва “Общественная польза”, 1916. – Т. 2. – С. 455 – 647.
3. Годовой отчет о деятельности мельниц в Харьковской губернии. – Х.: Тип. губ. правления, 1916. – 225 с.
4. Гордеенко Е. С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии / Е. С. Гордеенко. – Х.: Тип. губ. правления, 1885. – 65 с.
5. Горленко В. Ф. Народна землеробська техніка українців. (Істрико-етнографічна монографія) / В. Ф. Горленко, І. Д. Бойко, О. С. Куницький. – К.: Наукова думка, 1971. – 164 с.
6. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию 1908 года. – Х.: Изд-во губ. зем. управы, 1908. – 53 с.
7. Доклады Харьковской губернской земской управы Харьковскому губернскому земскому собранию 1892 года по земскому отделу. – Х.: Тип. губ. правления, 1892. – 86 с.
8. Ежегодник народного труда / Под. ред. В. В. Черняева. – М.: Тип. И. Д. Сытина, 1898. – 461 с.
9. Ежегодник южно-русского общества поощрения земледелия и сельской промышленности. – К.: Тип. ун-та, 1905. – 379 с.
10. Журнал Совецания о нуждах мукомольной промышленности. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1912. – 226 с.
11. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Харків: Основа, 1997. – 400 с.
12. Народная газета Старобельского земства. – 1916. – № 25.
13. Отчет об экономическом состоянии Харьковской губернии. – Х.: Тип. М. Зильберберга, 1895. – 255 с.
14. Святловский Е. Материалы по вопросу о санитарном состоянии русского крестьянства. Медико-топографическое описание Волчанского уезда Харьковской губернии / Е. Святловский. – Харьков: Тип. Губ. правления, 1887. – 312 с.
15. Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. Департамент земледелия и сельской промышленности. – СПб.: Тип. МВД 1905. – Вып. 11. – 380 с.
16. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Х.: Харьковское кн. изд-во., 1964. – 460 с.
17. Справочная книга для мукомольных хозяйств. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1913. – 347 с.
18. Трейвас А. Б. Обзор по сельскохозяйственным машинам и орудиям / А. Б. Трейвас // Машина в сельском хозяйстве. – 1916. – № 12. – С. 19-24.
19. Харьковское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. Журналы заседаний. – Х.: Тип. А. Дарре, 1900. – 295 с.